

ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТ ВА УНИНГ КЎРИНИШЛАРИ ТАДҚИҚИГА КОНЦЕПТУАЛ ЁНДАШУВЛАР ХУСУСИДА

Иззаев Файрат Жўраевич,

Тошкент давлат иқтисодиёт университети мустақил тадқиқотчиси

E-mail: izzaev.g.j@mail.ru

Аннотация. Яширин иқтисодиёт замонавий жамиятнинг мураккаб институтидир. У жамият ҳаётининг барча соҳаларига таъсир қилади ва ҳар қандай давлатнинг иқтисодий хавфсизлиги ва нормал ривожланишига таҳдид солади. Мақолада яширин иқтисодиётнинг махсус иқтисодий фаолият сифатида хусусиятлари келтирилган, уни ўрганиш ва тушунишга асосий ёндашувлар берилган. Тадқиқот натижаларини таҳлил қилиш асосида яширин иқтисодиёт кўринишларининг асосий таснифлари келтирилган, яширин иқтисодиётнинг давлат иқтисодий ва ижтимоий таъминотига таъсири ўрганилган.

Калит сўзлар: яширин иқтисодиёт, норасмий бандлик, хуфёна иқтисодиёт, ноқонуний фаолият, криминаллашув, хавфсизликка таҳдид, иқтисодий хавфсизлик.

Кириш

Ўзбекистон республикасида яширин иқтисодиёт ва унинг кўринишларининг тадқиқи мамлакатимиз иқтисодий платформасида кейинги йилларда энг кўп муҳокама этилаётган масалалардан бири бўлиб қолди. «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси»да асосий устувор йўналиш сифатида «яширин иқтисодиётни камайтириш чораларини кенгайтириш» ва «расмий иқтисодиёт улушини оширишни рағбатлантириш лозимлигини кўрсатади. Хусусан 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегиясида ҳам яширин иқтисодиётга қарши курашиш мақсадида расмий иқтисодиётда иқтисодий ўсишни рағбатлантириш вазифаси белгиланган.

Яширин иқтисодиётни камайтириш тадбирлари юзасидан жаҳонда тўпланган бой тажрибалардан самарали фойдаланиш борасида мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев «... амалиётда синалган принцип ва ёндошувларни ишлаб чиқиш, бу борада бошқа мамлакатларнинг илғор тажрибасидан фойдаланиш ўта муҳим аҳамиятга эга» эканлигини таъкидладилар.

Бироқ, жаҳонда ушбу муаммонинг кўлами ва ривожланиш даражаси турли мамлакатларда турлича бўлганлиги, унга нисбатан қўлланилаётган механизмлар ушбу мамлакат даромадларини шакллантириш нуқтаи-назаридан ишлаб чиқилганлиги ва унинг турлича эканлигига доир масалалар ҳануз ўзининг ижобий ечимини топмаган.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар тадбиркорликни ривожлантириш, мамлакатимизда қулай бизнес ва инвестиция муҳитини яратиш баробарида яширин иқтисодиётни камайтириш чораларини ҳар томонлама қўллаб қувватлашга қаратилган. Яширин иқтисодиёт ва унинг кўринишлари тадқиқи бўйича мамлакатимизда илк қадамлар қўйилаётгани боис уни тартибга солиш ва камайтиришнинг ўзига хос механизмларини жорий этишни талаб қилмоқда ва бу борада, аввало, ҳуқуқий базани такомиллаштириш зарур.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлилі

Иқтисодий адабиётда яширин иқтисодиёт ва унинг кўринишлари мазмунини ифодалашда ягона ёндошув йўқлигини кўришимиз мумкин (1-жадвал).

1-жадвал

Иқтисодий адабиётларда яширин иқтисодиёт ва унинг кўринишлари мазмуни сифатида талқин этилган тушунчалар¹

Т/р	Яширин иқтисодиёт ва унинг кўринишлари мазмуни сифатида талқин этилган тушунчалар	Муаллифлар	Адабиётлар манбаси
1.Хорижий муаллифлар			
1.	Яширин иқтисодиётнинг расмий статистик ҳисоби амалиётини такомиллаштириш масалаларини тадқиқ этган ва унинг 30 га яқин таърифини берган.	Ван Эйк	Van Eck R. Secondary Activities and the National Accounts. – Voorburg: Netherlands Central Bureau of Statistics. - 2019. 43 p
2.	Яширин иқтисодиёт инқироз чўққисида ресурсларни расмий иқтисодиётдан унинг яширин секторига қайта тақсимлаш ва унинг акси орқали иқтисодиётдаги инқироз оқибатларини юмшатишга имкон беради, бу эса расмий иқтисодиётда ишлаб чиқаришнинг қисқариши кузатилаётган бир вақтда аҳолига даромад топиш имконини беради.	Д.Кассел	Cassel D. Funktionen der Schattenwirtschaft im Koordinationsmechanismus von Markt und Planwirtschaften // ORDO. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft. Bd. 37. - 1986. P. 73-101
3.	Яширин иқтисодиётнинг ўсиши иқтисодий хавфсизлик даражасининг алоҳида кўрсаткичидир. Бир томондан, яширин иқтисодиётнинг имкониятларидан иқтисодий субъектлар миллий иқтисодиётнинг замонавий институционал муҳитининг самарасизлигини юмшатиш учун фойдаланадилар. Бошқа томондан, яширин иқтисодиёт ривожланишга тўсқинлик қиладиган иқтисодий хавфсизликка таҳдид хусусиятларига эга.	Г.Беккер	Беккер Г. Преступление и наказание: экономический подход. / Истоки. Вып. 4. – 5-изд.М.: ГУ-ВШЭ, 2018. – 28-90 с.
4	Яширин иқтисодиёт - бу, одатда, расмий бухгалтерия ҳисоби ва назоратидан яширинган ноқонуний, жиноий ҳаракатлар.	Петров И.В., Серeda А.А., Чапля В.В.	Петров И.В., Серeda А.А., Чапля В.В. Формирование целостной системы теневых экономических отношений на основе воспроизводственного подхода // Общество и право. – 2013. – № 2(44). – с. 282-286

¹ Адабиётларни ўрганиш асосида муаллиф томонидан тузилди.

5	Яширин (кузатилмаган) иқтисодиёт соҳасига “миллий ҳисобларни тузишда фойдаланиладиган асосий маълумотларга киритилмаган фаолиятлар киради, чунки улар яширин, ноқонуний, норасмий, уй хўжаликларининг ўз истеъмоли учун ишлаб чиқаришлари ёки асосий маълумотлар йиғиш тизими учун ўта мушкул бўлган соҳалар” киради.	Суринов А.Е., Косарев А.Е., Глисин Ф.Ф.	Суринов А.Е., Косарев А.Е., Глисин Ф.Ф. и др. Ненаблюдаемая экономика: попытка количественных измерений.-4-изд.М.: Финстатинформ, 2021. – 341 с.
2. Маҳаллий муаллифлар			
6	Яширин иқтисодиётнинг миқёси иқтисодий ўсиш суръатлари, турмуш даражаси, ижтимоий ҳимоя сифатига таъсири кучли эканлигини эътиборга олган ҳолда пинҳоний характердаги жараёнларни иложи борича реалроқ ўлчаш ўта муҳимдир.	Мўминов Н.Г.	Иқтисодий тизимлар тараққиётида яширин иқтисодиётнинг тутган ўрни/ Иқтисодиёт ва молия, 2018 й., №2, 9-13-б.
7	Яширин иқтисодиётнинг ҳажми солиқларни тўлашдан бўйин товлаш даражасини баҳолаш ва шу сабабли уни етарли даражада назорат қилиш тўғрисида қарор қабул қилиш учун асосий омил ҳисобланади.	Элмуродов Ш.Ф.	Яширин иқтисодиётни молиявий механизмлар оркали камайтириш йўллари. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (Doctor of Philosophy) диссертацияси автореферати. Т: ТМИ, 2021.-58 б.
8.	Тадбиркорлик фаолиятини юритишда тенг рақобат шароитларини яратиш ҳамда яширин иқтисодиёт улушини қисқартириш юзасидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотли етиштирувчиларнинг ҳисобини юритиш, уларга субсидия ажратиш тартибини ишлаб чиқиш ҳамда субсидияни шаффофлигини таъминлайдиган ахборот тизимини яратиш муҳим аҳамият касб этади.	Аҳмедов Ф.Б.	Ўзбекистонда яширин иқтисодиёт улушини қисқартириш масалалари//Иқтисодий тараққиёт ва таҳлил, 2023,№5, 77-83-б.

Таҳлил ва натижалар:

Яширин иқтисодиёт замонавий иқтисодиётнинг барча хўжалик юритувчи субъектларининг бутун тизимини қамраб оладиган мураккаб ижтимоий-иқтисодий ҳодисадир. Бу ҳодиса бир неча асрлар давомида тадқиқотчилар эътиборини тортиб келмоқда.

Яширин иқтисодиётни мустақил муаммо сифатида замонавий ўрганиш жиноятчилик иқтисодиёти (economics of crime) ва норасмий иқтисодиётнинг иқтисодий ва социологик назарияларидан (informal economy) келиб чиқади.

Жиноятчиликнинг иқтисодий назариясининг асосчиси инглиз файласуфи ва сатирик ёзувчиси Бернард Мандевилдир. 1705 йилда унинг “Асаларилар ҳақидаги масаллар ёки хусусий шахслар Иллатларининг – жамият учун фойдали жиҳатлари” асари нашр этилди, унинг асосий ғояси шахсларнинг жиноий

фаолияти бутун жамият фаровонлигига хизмат қилиши эди. Ушбу ғоя, кейинчалик "Mandeville парадокси" деб аталган[1].

Яширин иқтисодиёт муаммоси бўйича илмий тадқиқотлар 20-асрдан бошланди. Шундай қилиб, Кеннет Едвард Боулдинг асарларида кўриб чиқилган яширин бозор модели (Боулдинг модели) талаб ва таклиф эгри чизикларининг оғишларини тасвирлаб берди. Муаллиф иккинчи жаҳон уруши даврида истеъмол товарлари нархларини тартибга солиш оқибатларини умумлаштирди[2].

1950-йилларда "оқ ёқали жиноятчи" концепцияси пайдо бўлди. Унинг муаллифи, америкалик криминолог Эдвин Сазерленд мулк нуқтаи-назаридан нафақат оқ ёқали жиноятлар (сиёсатчилар, тадбиркорлар, шифокорлар, давлат хизматчилари ва бошқалар) хавфини таъкидлаган, шунингдек, бундай жиноятлар жамият пойдеворига катта путур етказди деб ишонган.

Жиноятчилик ва жазо иқтисодиётининг ривожланиши XX асрнинг 1960-йилларида содир бўлган. Бу иқтисодий жиноятчилар ҳаракатларининг рационалиги гипотезасининг пайдо бўлиши ва ривожланиши билан боғлиқ. Унинг муаллифи машҳур америкалик иқтисодчи Гэри Бекер. 1968 йилда унинг "Жиноят ва жазо: иқтисодий ёндашув" мақоласи нашр этилди ва у жиноятларни таҳлил қилишга иқтисодий ёндашувнинг бошланишига асос солди[3].

Кейинчалик бу ёндашув М.Фридман (1976 йилда иқтисод бўйича Нобель мукофоти совриндори), Д.Стиглер (1982 йилдаги Нобель мукофоти совриндори), Ж.Бьюкенен (1986 йилдаги Нобель мукофоти совриндори) каби етук иқтисодчиларнинг асарларида ҳамда В.Ландс, П.Рубин, М.Олсон, Г.Таллок, Л.Туроу, Д.Фридмен каби бошқа муаллифлар ишларида ривожлантирилди[4].

Яширин иқтисодиётни тадқиқ этишнинг социологик йўналиши Кейт Хартнинг асарларида ривожланмоқда. XX асрнинг 60-йиллари охирида Аккрада амалга оширилган тадқиқ давомида инглиз социологи аҳолининг аксарияти расмий иқтисодиётга жалб қилинмаган деган хулосага келди. У "ўз-ўзини иш билан таъминлайдиган" ходимларни кейинчалик "норасмий иқтисодиёт" тушунчасига трансформацияланган "орасмий сектор" атамаси билан бирлаштирди [5].

1972 йилда Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) Кенияда бандлик бўйича жамоавий тадқиқотни нашр этди, у ерда норасмий бандлик концепцияси асосий илмий парадигма сифатида ишлатилди. Ўша пайдан бошлаб "норасмий иқтисодиёт" атамаси илмий доираларда кенг қўлланила бошланди.

Аста-секин яширин норасмий иқтисодиёт сиёсатшунослар, психологлар, антропологлар ва бошқа соҳалар вакиллари томонидан ўрганиш мавзусига айлана бошлади. Уларнинг ҳар бири ўз диққат-эътиборини ўрганилаётган воқеликнинг фақат бир жиҳатигагина қаратди ва яширин иқтисодиёт мазмунининг барча қирралари ва жиҳатларини яхлит камраб олмади. Ушбу муаммога бағишланган тадқиқотларда "яширин" ва "норасмий" иқтисодиёт атамаларидан ташқари қуйидаги тушунчаларга талқинлар ҳам ишлаб чиқилган:

- "хуфёна" (иқтисодий фаолиятни якуний баҳолашга қўшилиши керак бўлган ЯИМнинг ҳисобга олинмаган қисми);
- "расмий бўлмаган" (бошқа иқтисодий агентларга зарар етказмасдан

қонуний тартибга солишдан ташқари ҳаракатлар);

- “ҳуқуқий асосдан четлашган” (бозор агентлари нормал фаолиятини издан чиқарувчи қонун йўли билан тартибга солишдан ташқаридаги ҳаракатлар);

- “жиноий”, “қора” (ноқонуний воситалар ёрдамида ноқонуний мақсадларга эришишга қаратилган тадбирлар);

- “ярим қонуний”, “кулранг” (ноқонуний воситалардан фойдаланган ҳолда қонуний маҳсулот яратиш билан боғлиқ фаолият);

- “сохта”, “қўшиб ёзилган” (статистик ва бухгалтерия ҳисоботларида акс эттирилган мавжуд бўлмаган иқтисодий фаолият, шунингдек мавжуд бўлмаган иқтисодий агентлар орқали давлат бюджети маблағларини ўзлаштириш).

Ҳозирги вақтда яширин иқтисодиётнинг умумэътироф этилган ягона универсал концепцияси мавжуд эмас. Позицияларнинг хилма-хиллиги муаллифлар томонидан ҳал қилинадиган вазифаларнинг табиати, шунингдек методология ва тадқиқот усулларидаги фарқлар билан боғлиқ.

Тадқиқ мақсадларига қараб яширин иқтисодиётнинг мазмун-моҳиятини тушуниш сезиларли даражада фарқ қилади. Шундай қилиб, аксарият тадқиқотчилар томонидан қўлланиладиган назарий ёндашувга кўра, яширин иқтисодиёт иқтисодий муносабатлар ва ижтимоий ўзаро боғлиқликларнинг мураккаб тизимини ифодаловчи иқтисодий категория сифатида қаралади.

Хорижий тадқиқотчиларга хос бўлган операцион ёндашув билан яширин иқтисодиёт унинг миқёси ва унга етказилган зарарни ўлчаш нуқтаи-назаридан кўриб чиқилади. Ушбу ёндашув амалий муаммоларни ҳал қилишда қўлланилади, қонунчиликни такомиллаштириш ва амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий сиёсатни тўғрилаш бўйича тавсияларни шакллантириш учун ишлатилади.

Методологик нуқтаи-назардан яширин иқтисодиёт тадқиқига ёндошувлар таснифида унинг иқтисодий, социологик, ҳуқуқий ва комплекс турларини ажратиш кўрсатиш мумкин (1-расм).

1-расм. Методологик нуқтаи-назардан яширин иқтисодиёт тадқиқиға ёндашувлар таснифи².

Иқтисодий ёндашув яширин иқтисодиётнинг иқтисодий ресурсларни тақсимлаш ва улардан фойдаланишга, иқтисодий сиёсат самарадорлигига таъсирини ўрганади. Ушбу ёндашув солиққа тортилмаслик мақсадида яширин бўлган ишлаб чиқариш ва бошқа фаолиятнинг яширин секторини англатади. Ушбу ёндашув доирасида яширин иқтисодиёт глобал, макро ва микро

² Муаллиф ишланмаси

даражаларда, шунингдек институционал жиҳатдан ўрганилади. Яширин иқтисодиётини ўрганишга иқтисодий ёндашув доирасида тўртта асосий назария мавжуд.

Марксистик назария (О.Осипенко [6], А.Шулус[7]) яширин иқтисодиётнинг мазмунини синфий, марксистик қарашлар нуқтаи-назаридан белгилайди ва унинг табиатини капиталистик уклад тараққиёти билан тушунтиради. Бу тарихий нуқтаи-назардан ишлаб чиқариш муносабатларидаги ўзгаришлар ва миллатнинг объектив яшаш шароитлари билан яширин иқтисодий жараёнларнинг ривожланишини белгилайди. Иқтисодий тизимларнинг ҳар хил турлари турли хил яширин фаолиятга эга бўлиб, улар мотивация ва ижтимоий ташкилот даражасида фарқланади.

Неоклассик (структуралистик) назария (Г.Бекер [8]) нуқтаи-назаридан, яширин иқтисодиёт хўжалик юритувчи субъектларнинг чекланган ресурслар билан даромадни максимал даражада оширишга қаратилган, уни бошқаришдан келиб чиқадиган хавфларни ҳисобга олган ҳолда оқилона хатти-ҳаракатлари билан шартланади. Яширин фаолият бир турда бўлмаган ҳодиса сифатида қаралади. Унинг иштирокчилари маржинал иш билан шуғулланадиган, иқтисодиётдаги конъюнктура ўзгаришлари ва норасмий корхоналар туфайли ишсизлар томонидан тақдим этилади.

Институционал назария нуқтаи-назаридан (Г.Мюрдаль[9]), яширин иқтисодиёти номукамал давлат институтлари ва легал бизнеснинг юқори трансакцион харажатлари натижасидир.

Неоинституционал иқтисодий назария (Hernando de Soto [10]) яширин иқтисодиёт ва иқтисодий алмашинувда ўйин қоидаларини белгилайдиган давлат институтлари ўртасидаги (ҳуқуқ институтлари тизимининг коррупцияси, яширин ҳуқ-атвор моделларининг тарқалиши, қонунга итоаткор иқтисодий субъектлар трансакцион харажатларининг ўсиши) қайта алоқаларни кўриб чиқади.

Иқтисодий ёндашув доирасида яширин иқтисодиёт глобал, макро ва микро даражада кўриб чиқилади.

Глобал иқтисодиёт даражасида яширин иқтисодиёт муносабатларининг халқаро муаммолари (гиёҳванд моддалар савдоси, қурол савдоси, терроризм, контрабанда, одам савдоси ва бошқалар) бўлган жиҳатлари ўрганилади.

Макро даражада яширин ишлаб чиқариш, тақсимлаш, алмашиш ва истеъмол қилиш, норасмий бандлик ва уларнинг иқтисодиёт тузилишига, иқтисодий ўсишга ва бошқа макроиқтисодий жараёнларга таъсирини ўрганилади.

Микро даражада субъектларнинг хатти-ҳаракатлари, уларнинг сабаблари ва “яширин иқтисодиёт” га киришнинг мумкин бўлган сабаблари таҳлил қилинади, субъектлар ва алоҳида ноқонуний бозорларнинг норасмий алоқалари ўрганилади.

Социологик ёндашув жамиятдаги ижтимоий нормаларнинг бузилиши билан боғлиқ. Ижтимоий норма ижтимоий ривожланиш қонунларига мос келиши ёки уларни етарли даражада акс эттириши мумкин. Жамият ривожига

зид бўлган нормалар ундан четга чиқишга олиб келади. Шу муносабат билан барча ижтимоий муносабатлар расмий ва норасмийга бўлинади. Норасмий муносабатларга бузгунчи эҳтиёжларни шакллантириш ва қондиришга қаратилган яширин иқтисодиёт киради.

Тадқиқотчилар томонидан кўриб чиқилган муносабатларнинг хусусиятига қараб қуйидаги концепциялар ажратилади.

Истеъмол концепцияси (П.Гутман [11], P.Findlay, Т.Корягина [12]) яширин иқтисодиётни норасмий истеъмол бозори билан чеклайди.

Меҳнат концепцияси (А.Бекряшев [13]) рўйхатдан ўтмаган ва тартибга солинмаган меҳнат фаолиятини ўрганади.

Тадбиркорлик концепцияси (А.Крилов [14]) соя тадбиркорлигига қаратилган. Ушбу ёндашувнинг алоҳида ўзгариши - бу яширин иқтисодиётни ноқонуний корхоналар тизими деб ҳисоблайдиган бизнес корхонаси тушунчаси.

Шартномавий (битим, келишув) концепция (В.Исправников [15]) тижорат шартномалари ёки уларнинг рўйхатга қасддан бузиб расмий рўйхатдан қочишга асосланган.

Трансакцион концепция (рўйхатдан ўтмаган давлат операциялари тушунчаси) (П.Ореховский [16]) яширин иқтисодиёт муносабатларини давлат томонидан рўйхатдан ўтмаган битимлар билан чеклайди.

Ишчан корхона концепцияси яширин иқтисодиётни жиноий бизнес корхоналари тизими сифатида ўрганади.

Институционал концепция (Ж.Ходжсон [17], Р.Нуреев [18]) яширин иқтисодиётни институтлар тўплами сифатида кўриб чиқади (хулқ-атвор қоидалари, нормалар ва уларни бузганлик учун санкциялар).

Сиёсий-иқтисодий концепция (А.Портес, М.Кастельс, Л.Бентон [19]) яширин иқтисодиётни ишлаб чиқариш сектори ва у билан боғлиқ муносабатлар тўплами сифатида кўриб чиқади.

Ҳуқуқий ёндашув (В.Исправников, В.Куликов [20]) уларнинг ноқонунийлигини яширин иқтисодиёт ҳодисаларини аниқлашнинг асосий мезони деб ҳисоблайди. Яширин иқтисодиёт нафақат қонундан ташқари фаолият, балки қонунга зиддир.

Табиий ҳуқуқий ёндашув тарафдорлари (Привалов К.В. [21], Степичева О.А. [22], Тарасов М.Е. [23]) қонун ва ҳуқуқни ажратиб, бузгунчи ҳуқуқий нормалар жамият ривожланишининг муайян тарихий босқичларида қабул қилиниши мумкинлигини тушунтирадилар. Бундай шароитда қонунни расмий равишда бузиш хатти-ҳаракатлар ноқонуний эканлигини аниқлатмайди, шунинг учун тегишли иқтисодий фаолиятни яширин деб аташ мумкин эмас.

Криминалистик ёндашув (К.Улыбин [25]) яширин иқтисодиёт операцияларининг ижтимоий хавфлилигини тузилмани шакллантирувчи мезон сифатида белгилайди.

Ҳар бир ёндашув ўзига хос тарзда тўғри ва ривожланишнинг турли босқичлари ва иқтисодиётнинг жиҳатлари, жамиятнинг ҳолати ва унда содир бўлаётган жараёнларни идрок этиш даражасига мос келади. Бироқ, яширин иқтисодиётни санаб ўтилган ёндашувлардан фақат биттаси нуқтаи-назаридан

ўрганиш методологик жиҳатдан номукамалдир. Шундай қилиб, яширин иқтисодиётни ўрганишда қонуннинг иқтисодиётга нисбатан иккинчи даражали аҳамиятини ҳисобга олиш керак, чунки ҳар қандай норматив ҳужжатнинг қабул қилиниши ҳўжалик юритувчи субъектнинг эҳтиёжларини қондиришни назарда тутати. Аммо социологлар ва иқтисодчиларнинг тадқиқотларида ушбу ҳодисанинг ҳуқуқий асосларини ҳисобга олмаслик мумкин эмас эди.

Шу муносабат билан комплекс ёндашувлар кенг тарқалди. Мана шундай ёндашувлардан бири иқтисодий (миллий иқтисодиёт учун салбий/ижобий фаолият) ва ҳуқуқий тамойилларни (иқтисодий ҳаётда қонунлар ва ҳулқ-атвор қоидаларини бузадиган фаолият) синтез қиладиган **иқтисодий-ҳуқуқий ёндашув**дир[26]. Иқтисодий муносабатларнинг норасмийлигининг асосий мезонлари статистика органларида қайд ва тегишли маълумотларнинг йўқлиги, норматив ҳужжатларни тартибга солмаслик ва ҳужжатларнинг ноқонунийлиги ҳисобланади.

Ноқонунийлик белгиси, албатта, бирламчи баҳоловчи ва чекловчи мезон сифатида муҳимдир, аммо бунинг ўзигина етарли эмас. Яширин иқтисодиёт миқёсини ва унинг оқибатларини аниқлаш учун ҳисоблашнинг статистик, математик ва иқтисодий усуллари зарур. Шу муносабат билан илмий адабиётлар турли хил мезонлар гуруҳларини ўз ичига олган комплекс ёндашувни назарда тутати: ҳуқуқий, статистик, иқтисодий, ижтимоий, ахлоқий, субъектларнинг ҳолатини, уларнинг сабабларини, мақсадларини, зарар кўламини ва бошқаларни баҳолашга имкон беради.

Яширин иқтисодиётни таснифлашнинг услубий тамойилларини белгилаб, шуни таъкидлаш керакки, улар жуда хилма-хил бўлиши мумкин, аммо яширин иқтисодиётни ижтимоий-иқтисодий ҳодиса сифатида таҳлил қилиш учун яширин иқтисодиётнинг кўринишларини, турларини, тузилиш элементларини ва субъектларини, институционал нормалар билан муносаббатлигини асос қилиб олиш мақсадга мувофиқдир.

1980-1990 йиллар бошидаги биринчи тадқиқотчилардан бири Т.Корягина яширин иқтисодиётнинг қуйидаги таркибий қисмларини аниқлади: 1) расмий статистика томонидан ҳисобга олинмаган ва солиқдан яширилган иқтисодий фаолиятнинг норасмий - легал турлари; 2) сохта иқтисодиёт, шу жумладан ўзлаштириш, жойлаштириш, спекулятив битимлар ва ҳоказо; 3) хуфёна - бу қонуний равишда тақиқланган иқтисодий фаолият турлари (гиёҳванд моддалар ва қуролларни ишлаб чиқариш ва сотиш, контрабанда, фоҳишалик ва бошқалар)[13]. Ушбу таснифнинг баъзи тарафдорлари бошқа номларни ҳам киритадилар: яширин – “жиноий” (ёки “ноқонуний”) ўрнига улар сохта иқтисодиётни ажратиб кўрсатмайдилар.

Илмий адабиётларда расмий ва яширин иқтисодиётга бошқа мунозарали ёндашувлар ҳам мавжуд. Ички иқтисодиёт (норасмий иқтисодиёт муносабатлари расмий иқтисодиётнинг бир қисмидир ва уларнинг субъектлари бир вақтнинг ўзида расмий ва норасмий соҳаларда ишлайди) ва параллел иқтисодиёт (яширин фаолият ўз ишлаб чиқариш функциясига эга бўлган алоҳида сектор сифатида ишлайди, расмий рўйхатдан ўтмасдан ишчи кучининг бир қисмидан

фойдаланади).

Товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш субъектларига кўра, Д.Гершуни [27, 28] учта соҳани белгилайди: уй хўжалиги, коммунал ва яширин иқтисодиёт.

Уй хўжалиги иқтисодиёти (household economy) фақат уй хўжалиги аъзолари учун мўлжалланган хизматлар кўрсатиш ва ёки маҳсулотларни яратиш билан боғлиқ фаолиятни ўз ичига олади.

Коммунал иқтисодиёт (communal economy) бутун жамият учун ёки унинг алоҳида аъзолари учун фойда келтиради.

Махфий иқтисодиёт (underground economy) расмий секторда амалга оширилиши мумкин бўлган, аммо солиқ юкини енгиллаштириш учун давлатдан яширинган ёки ноқонуний ҳаракатларга асосланган фаолият турини ўз ичига олади.

Ж.Гершунининг сўзларига кўра, махфий иқтисодиёт қуйидаги учта кичик гуруҳдан иборат:

- 1) иқтисодиётнинг расмий секторидаги фаолият, бу даромадларнинг бир қисмини солиқдан яширишга имкон беради;
- 2) корпоратив истеъмолчилар манфаатлари учун расмий иқтисодиётдан ташқарида амалга ошириладиган тадбирлар;
- 3) истеъмолчиларга бевосита йўналтирилган товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш.

Э.Фейжнинг ёндашуви бузилган институционал нормалар тури жиҳатидан қизиқ. Муаллиф яширин иқтисодиёт кўринишларини қуйидагича таъкидлайди:

- 1) қонун билан тақиқланган товарлар, ишлар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ иқтисодий фаолиятни ўз ичига олган ноқонуний, нолегал иқтисодиёт (illegal economy);
- 2) солиқдан қочадиган фаолият турларини ўз ичига олган эълон қилинмаган (декларацияланмаган) иқтисодиёт (unreported economy);
- 3) давлат статистика ҳисоби органларининг талабларини бузадиган фаолият билан қамраб олинган рўйхатдан ўтмаган иқтисодиёт (қайд этилмаган иқтисодиёт) (unrecorded economy);
- 4) расмий қоидалар ва қонунларни ҳимоя қилишдан бош тортиш орқали уларга риоя қилиш ҳаражатларидан қочиш билан боғлиқ фаолиятни ўз ичига олган норасмий иқтисодиёт (informal economy).

Яширин иқтисодиётни таснифлашга турли хил ёндашувларни бирлаштириб, Ю.Н.Попов ва М.Е.Тарасов [26] унинг жиноий ва мажбурий ҳуқуқий бўлмаган иқтисодиёт каби шакллари ҳам ажратиб кўрсатишди.

Ижтимоий-иқтисодий тизимлар нуктаи-назаридан, Стюарт Генри [29] замонавий жамиятдаги учта иқтисодий тизимни аниқлайди: мунтазам (расмий), норасмий ва жиноий иқтисодиёт. Ҳар бир тизим бошқаларга нисбатан мустақил бўлиб, ўзига хос таркибий элементлар ва ривожланиш қоидаларига эга. *Мунтазам (расмий) иқтисодиёт* бозор иқтисодиётига ва қайта тақсимловчи иқтисодиётга бўлинади. Қайта тақсимловчи иқтисодиётда ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматларнинг марказга жисмоний ҳаракати устунлик қилади, улар яна хўжалик юритувчи субъектларга қайтариб берилади [30].

Норасмий иқтисодиёт тартибсиз иқтисодиётдан иборат (иқтисодиётнинг расмий сектордан ташқаридаги фаолият, шу жумладан “ён томонда”, “чапда”, “ой нурида” иш [31]), яширин иқтисодиёт (баъзи иқтисодий соҳалардан фойда олиш билан боғлиқ субъектлар учун қўшимча даромад манбаи ва ижтимоий иқтисодиёт (бу расмий статистика томонидан ҳисобга олинмайди, чунки у нақд пулдан фойдаланмайди, лекин алмашиш ёки хайр-эҳсонга асосланган).

Яширин иқтисодиёт (“hidden economy”) расмий иқтисодиётга ҳам салбий таъсир ўтказди ва кўпинча жиноий иқтисодиётга қўшилади. Расмий ва норасмий иқтисодиёт, шунингдек, жиноий фаолиятнинг барча турларини ўзлаштирадиган, “қора бозорлар”ни ташкил этадиган жиноий таркибий қисм билан ўзаро боғлиқдир.

Компонентларнинг ҳар бири яширин иқтисодиётнинг шаклланиши ва ривожланишига ҳисса қўшади. Шундай қилиб, А. Иллик [32] ва Р. Пол [33,34] тартибсиз ишчилар (irregular workers), уларнинг фаолияти рўйхатдан ўтмаганига қарамай, расмий мунтазам иқтисодиёт мавжудлигининг муҳим элементи эканлигига ишонишади. Ноқонуний иқтисодиёт барча турдаги иқтисодлар билан дуч келади ва кесишади.

Ижтимоий иқтисодиёт (“social economy”) қайта тақсимлаш ва ўзаро келишув усулларида фойдаланган ҳолда ўзаро қўллаб-қувватлаш ва ўзаро ёрдам тизимларида фаол фойдаланади. Р.Полнинг сўзларига кўра, расмий сектор ишчилари норасмий иқтисодиётда фаолроқ.

Хулоса

1. Илмий адабиётларда мавжуд бўлган ёндашувларни яширин иқтисодиётни аниқлашга умумлаштирган ҳолда, у фойда ва/ёки ижтимоий фойда олиш ва мавжуд давлат қонунлари ва жамоат қоидаларини четлаб ўтишга қаратилган, давлат томонидан назорат қилинмайдиган ва ҳисобга олинмайдиган, жамият таъсирига мос келмайдиган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар мажмуини ўз ичига олади деган хулосага келиш мумкин.

2. Яширин иқтисодиётга қарши курашишнинг мақбул тизимини шакллантириш манфаатлари учун ушбу ҳодиса нафақат иқтисодий ҳуқуқбузарликлар тўпламидан, балки жамиятда ҳукм сураётган ахлоқий меъёрлар ва ахлоқий қадриятларга зид бўлган норасмий хатти-ҳаракатлардан иборат эканлигини ҳам ҳисобга олиш керак.

3. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш ва амалдаги қонунчиликни такомиллаштириш учун қонун сифатининг ижтимоий томонини ҳисобга олиш керак. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмуни жамият ривожланишининг асосий йўналишларига, ҳаётнинг реал шароитларига ва ижтимоий муносабатларга мос келиши керак. Ҳар бир норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг мазмуни маълум бир ижтимоий гуруҳнинг мақсадларига эмас, балки биринчи навбатда шахс манфаатларига қаратилган бўлиши, мамлакат аҳолисининг манфаатлари ва эҳтиёжларини қондириши керак. Кўпгина ҳолларда, қонун ва ахлоқ ўртасида зиддият мавжуд бўлганда, одамлар иккинчисини афзал кўришади. Бу табиийдир, чунки ахлоқ нормалари ички

тартибга солувчилар бўлиб, уларнинг бажарилиши инсоннинг виждони ва шарафи билан таъминланади.

4. Ҳукукий нормалар у ёки бу тарзда "юқоридан юкланган". Агар қонун, агар у мавжуд воқеликка мос келмаса, жамият томонидан рад этилса ва қонунни бузадиган фаолият яширин иқтисодиётга тушса, у "ихтиро қилинади". Шунинг учун, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, қонун ижодкорлиги жараёнидан олдин кўп ҳолларда ҳукукий таълим олинади ва қонун чиқарувчи жамиятда аллақачон ўрнатилган, ҳаёт синовидан ўтган қоидаларни қонун асоси сифатида олади. Ҳукукий тартибга солиш зарурлигини тўғри аниқлаш муаммоси ҳам айнан шу текисликда ётади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мандевиль Б. Басня о пчелах. – М., 1974. – 217 с.
2. Boulding K. E. В кн.: A Biographical Dictionary of Dissenting Economists / под ред. P. Arestis и M. Sawyer. – Cheltenham: Edward Elgar, 1992.
3. Becker G. S. Irrational Behavior and Economic Theory // Journal of Political Economy. – 1962. – Vol. 70. – P. 1–14.
4. Наумов Ю. Г., Латов Ю. В. Экономическая безопасность и теневая экономика: учебник. – М.: Академия управления МВД России, 2016. – 246 с.
5. Hart K. Informal Urban Income Opportunities and Urban Employment in Ghana // Journal of Modern African Studies. – 1973. – Vol. 11, No. 1. – P. 61–90.
6. Осипенко О. Экономическая криминология: проблемы старта // Вопросы экономики. – 1990. – № 3. – С. 130.
7. Шурус А. "Теневая экономика": реализм оценок или предвзятость? // Экономические науки. – 1990. – № 5. – С. 104–110.
8. Becker G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. 2nd ed. – New York: Columbia University Press for the National Bureau of Economic Research, 1964.
9. Myrdal G. Asian Drama. – London: Allen and Unwin, 1968. – 321 p.
10. De Soto H. The Other Path. The Economics Answer to Terrorism. – New York: Perseus Books Group, 2002.
11. De Soto H. The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World. – New York: Harper and Row, 1989.
12. Gutmann P. M. The Subterranean Economy // Financial Analysts Journal. – 1977. – Nov./Dec. – P. 26–27.
13. Корягина Т. И. Теневая экономика в СССР // Вопросы экономики. – 1990. – № 3. – С. 18–24.
14. Бекряшев А. К. Теневая экономика и экономическая преступность. – URL: <http://newasp.omskreg.ru/bekryash/contents.htm> (дата обращения: [указать]).
15. Крылов А. А. Социально-экономические проблемы нейтрализации криминальной экономики. – М.: Академия МВД РФ, 1992.